

Antoni FERRANDO FRANCÈS

APROXIMACIÓ DIALECTOLÒGICA
AL LLIBRE DELS FETS, DE JAUME I*

1. *L'estat de la qüestió*

Tot i que és un lloc comú reiterar la gran unitat del català medieval, que impediria la detecció de trets dialectals en les grans obres literàries, avui no és tan difícil d'observar-los fins i tot en la documentació cancelleresca. L'edició crítica de nombrosos textos catalans medievals, tant de caràcter literari com no literari, ens permet de posseir ja un coneixement relativament sòlid de la variació diacrònica i diatòpica de la nostra llengua medieval. Entre aquests textos, són d'un interès filològic especial, pel nombre de manuscrits conservats i per la riquesa de dades lingüístiques, les cròniques de Jaume I, Desclot, Muntaner i Pere el Cerimoniós, és a dir, les anomenades 'grans cròniques'. Tanmateix, a penes se n'ha explotat sistemàticament les dades filològiques, ja que fins fa una dècada no comptàvem amb cap edició crítica. És, efectivament, el 1991, quan Jordi Bruguera publica l'edició crítica del *Llibre dels fets del rei En Jaume*, encapçalada per un detallat «estudi filològic i lingüístic» i acompanyada per un utilíssim «vocabulari integral». L'única gran crònica que havia estat objecte d'una breu anàlisi lingüística és la de Desclot, escrita entre el 1283 i el 1288 aproximadament. El seu color nord-oriental ja el va observar Miquel Coll i Alentorn, l'autor de l'estudi i l'edició publicada a «Els Nostres Clàssics» (1949-1951). Philip Rasico no ha fet sinó confirmar-ne l'observació amb el seu «estudi fonològic i complementari» de la dita crònica (1983).

Des de principis de segle s'havia atribuït a la intervenció personal del rei la presència d'un cert nombre d'interferències lèxiques i morfosintàctiques aragoneses al *Llibre dels fets* (Montoliu 1917; Riquer 1964; Soldevila 1971), ja que Jaume I s'havia educat entre cavallers aragonesos i catalans. Tanmateix, fins a l'edició de Bruguera mai no s'havia caracteritzat dialectològicament el text. Coromines i Colón també s'han ocupat de l'estudi d'uns quants mots jaumins, aquest amb algunes monografies i aquell amb els comentaris inserits en el seu *Diccionari Etimològic i Complementari de la Llengua Catalana*

---

* Aquest article s'ha elaborat en el marc del projecte d'investigació PB98-1484, «La llengua de la Cancelleria reial de la Corona d'Aragó (1291-1516)», de la DGICYT, del Ministerio de Educación y Cultura. Vull fer constar el meu agraïment als amics E. Casanova, G. Colón, J. Martí Mestre, J. Veny, F. Gimeno Blay i R. Sistac per l'assessorament en algunes de les qüestions ací abordades. Totes les referències al *Llibre del feits* ho són a l'edició de Jordi Bruguera: el primer número indica el capítol, i el segon, la línia del manuscrit, anotada per l'editor.

(*DECat*), però amb una atenció bàsicament lexicogràfica. Només Coromines, a partir de l'ús que es fa en la nostra crònica d'alguns mots i accepcions — concretament de ,furt', ,maití' i ,sas'—, ha afirmat que el seu lèxic presenta un «fort matís occidental» (*DECat* V, 541, s. v. ,matí') i fins i tot un «matís extrem-occidental» (*DECat* IV, 235, s. v. ,fura').

No comparteix aquest parer Jordi Bruguera (1991, I: 133), ja que creu que, «per notables i pertinents trets fonètics que revela el text (§ 34, 48 d, 52, 53 a, 54, 59 d, 59 f, 60 a, 138), el català de la Crònica correspon a la parla oriental, sense perjudici de la possibilitat que, de tant en tant, puguin aparèixer algunes manifestacions lèxiques més pròpiament occidentals, motivades per l'ambientació geogràfica i històrica dels fets narrats». En altres paraules, segons Bruguera, el caràcter oriental de determinats trets del *Llibre dels fets* no serien atribuïbles al copista de Poblet, sinó a l'obra original. Una tal posició, recolzada en la seua convicció d'una «major fiabilitat filològica» del còdex de Poblet, ha estat reafirmada al seu llibre *El vocabulari del "Llibre dels fets" del rei En Jaume* (1999), on ha recollit, revisat i completat les diverses monografies que havia dedicat a l'estudi del lèxic jaumí.

Com és ben sabut, la versió catalana del *Llibre dels fets* se'ns ha transmès a través de dues famílies de manuscrits: n'encapçala una el còdex copiat, el 1343, a Poblet pel catalanooriental Celestí Destorrents, generalment conegut per la sigla H (Ms. 1 de la Biblioteca Universitària de Barcelona); encapçala l'altra el còdex copiat, el 1380, a Barcelona pel saragossà Juan de Barbastro, generalment conegut per la sigla C (Ms. 1734 de la Biblioteca de Catalunya). Seguint una vella apreciació dels estudiosos del *Llibre dels fets*, Bruguera ha optat per triar com a manuscrit base per a la seua edició crítica el ms. H: l'opció té al seu favor que és el més antic entre els conservats i que, malgrat les seues nombroses omissions, és textualment el millor i el més pròxim cronològicament al rei. Tanmateix, és l'únic exemplar medieval conservat de la primera de les dues famílies en català, ja que el llarg extret que Juan Fernández de Heredia integrà en la seua *Gran Corónica de los Conquistadores* (Ms. Ii, de la Biblioteca Nacional, de Madrid), pertanyent a la mateixa família, és en aragonès. El ms. C, destinat per ordre de Pere el Cerimoniós a la Ciutat de Mallorca, i tota la resta de manuscrits medievals en català coneguts, entre els quals el D, conservat inicialment en l'Arxiu del Mestre Racional de la ciutat de València, pertanyen a la segona tradició textual. També hi pertany el ms. O, suara donat a conèixer per Jesús Alturo (1998), que podria estar vinculat al Consell de Cent, de Barcelona. Aquestes circumstàncies semblen avalar el caràcter ,oficial' del text de l'Arxiu Reial barceloní, a partir del qual es copiaren els manuscrits que es custodiaven en les esmentades ciutats. El text de l'Arxiu Reial ja està documentat el 1371 i possiblement és el mateix o deriva del "*libro del senyor rey don Jayme*" que, el 1335, Alfons el Benigne reclamava a la seua germana Maria i que havia pertangut al seu pare Jaume II (1291-1327) (Asperti 1984:166). Unes raons sòlides per fer

també molt idònia la tria de C com a manuscrit base per a una edició crítica del *Llibre dels fets*.

Aquesta és la posició que vam defensar en la nostra introducció a la versió modernitzada del *Llibre dels fets* (Ferrando/Escartí 1995: 14-18), quan apuntàvem que el ms. C presentava trets gràfics i un bon nombre de tries lèxiques i variants formals, pròpies o predominants en el català occidental del segle XIV, que permetien considerar-lo més fidel en aquests aspectes a la llengua del rei. Aquests trets dialectals, així com l'exhibició de poliglòtisme, s'adiuen molt bé amb les primeres experiències lingüístiques de Jaume I (1208-1276): orfe als 6 anys, fou traslladat, després d'unes breus estades a Montpeller i Lleida, al castell de Montsó (1214-1217), vila aragonesa, aleshores de parla catalana, on és educat, segons s'ha dit, per cavallers catalans i aragonesos. Tot seguit passa la major part dels seus dies a les terres de frontera entre Catalunya i Aragó, en contacte constant amb els templers (1217-1227). És aquí, si el cognom té a veure amb la procedència geogràfica, on potser va conèixer Elvira Sarroca, la mare de Jaume Sarroca, a qui s'ha atribuït alguna mena d'intervenció en la redacció de la crònica. Una intervenció que seria bàsica, segons Riera (1982), mínima, segons Asperti (1982), i nul·la, segons Pujol (2001).

En l'estudi que precedeix la seua edició del *Llibre dels fets* (1991,I:126), Bruguera ja suggeria que els occidentalismes podrien ser explicats pels fenòmens de «distribució i migració lèxica» i que cada cas s'hauria de posar en relació amb el «marc anecdòtic en què apareix el personatge que l'usa». Però en la nostra introducció suava esmentada (1995:17) remarcàvem la contradicció entre la caracterització fonèticament oriental que Bruguera atribueix al *Llibre dels fets* i la presència de trets lèxics occidentals, no explicables per situacions contextuais, cosa que al nostre paper, feia lingüísticament més coherent el ms. C. En el seu llibre més recent (1999:147-150 i 179), Bruguera reconeix de bon grat la presència d'un cert nombre d'occidentalismes en el ms. C, que «també es donen en el ms. H», però descarta que aquests «facin més fiables i pròxims al rei els altres mss.» i reitera la «possibilitat migratòria d'alguns mots entre els diversos territoris de la llengua». Per dir-ho amb un exemple, Bruguera descarta que el sintagma ‚arch de Sent Joan‘, propi del parlar de la Ribargorça i d'altres parlars catalans i aragonesos contigus, usat per C i per tots els altres manuscrits de la mateixa família, en el context de la descripció d'una travessia cap a les Balears, siga més fiable i més pròxim al rei que el seu sinònim ‚arch de Sent Martí‘, propi de la resta del català, incloent-hi els parlars de València i de les Balears, usat per H. Però, en aquest cas, la «possibilitat migratòria» és desmentida per la documentació històrica.

Davant els parers oposats de Coromines —una autoritat innegable en el camp de la lexicografia, la gramàtica històrica i l'edició de textos catalans medievals— i de Bruguera —tota una vida investigadora dedicada en gran part a l'estudi i l'edició crítica dels *Llibre dels fets*—, se'ns imposa d'examinar la qüestió amb més precisió que no havíem fet abans. I això, en el cas de

Coromines, perquè la seua posició, clara i rotunda, descansa explícitament només en unes observacions escadusseres i molt puntuals. I, en el cas de Bruquera, perquè la seua posició parteix d'una certa identificació, molt discutible, entre la major antiguitat i qualitat textual del ms. H i la suposada màxima fidelitat d'aquesta còpia al text original. Una fidelitat que és òbvia en alguns aspectes gràfics, morfològics i lèxics, en raó d'aqueixa major antiguitat, però no gens evident en altres. Així, en relació a l'hàpax ,guilando', Bruquera interpreta que «els altres mss. el corregeixen per ,guiçado', tampoc intel·ligible», quan no hi ha cap raó per a suposar que l'original siga l'intel·ligible ,guilando'. La tria de l'un o de l'altre còdex com a manuscrit base de l'edició crítica i de l'estudi filològic i lingüístic del *Llibre dels fets* pot condicionar no sols l'anàlisi filològica, sinó també la dialectològica. L'aparat crític posa, tanmateix, les coses en el seu lloc.

Des d'un punt de vista historiogràfic o literari, la qüestió de la coloració dialectal del *Llibre dels fets* és bizantina, però, si la filologia té algun sentit, aquest és precisament el de discutir aquesta mena de problemes i formular davant la comunitat científica hipòtesis de solució raonables i raonades. En tot cas, les dificultats de solució d'un problema mai no haurien de dissuadir-nos d'abordar-lo, ans al contrari, haurien de servir d'esperó intel·lectual per intensificar-hi la recerca i el debat, amb la convicció que aquests poden ser útils per a contribuir a l'aclariment de molts altres problemes, com ara el de l'autoria i el del procés de redacció i, sobretot, el de la fixació textual del *Llibre del fets*.

El tema que ara ens proposem discutir és si realment la comparació entre els trets lingüístics dels mss. H i C pot ajudar a aclarir quin dels dos presenta característiques més pròximes a la llengua de l'hipotètic original del *Llibre dels fets*. O, per formular-ho, una altra vegada, amb exemples molt concrets, ara en forma d'interrogants: si el dialecte de l'autor és catalanooriental, ¿podríem esperar al text original mots i variants com ,arch de Sent Joan', ,oreneta', ,breç', ,trebello' o ,corell', que apareixen únicament a C, en lloc de ,arch de Sent Martí', ,oreneta', ,breçol', ,trebeyl' o ,cayrel', que figuren exclusivament a H?; ¿s'hi haurien usat a H, amb la proporció que s'hi usen, variants com ,huy' o ,feyt', predominants a principi del segle XIV en el català occidental, però no en l'oriental?; ¿s'hi hauria preferit un mot de certes zones del català més occidental com ,sas', inusitat en la Catalunya oriental, que el copista de Poblet en una primera ocasió es creu obligat a transcriure per ,secans'?; ¿s'hi haurien usat a H en diverses ocasions ,dos' per ,dues' i ,seu/son' per ,llur', fentòmens coneguts però excepcionals en el català oriental medieval?

2. *Els arguments*

Ja hem avançat que, almenys en tres ocasions, Coromines afirma explícitament al *DECat* el caràcter occidental del lèxic del *Llibre dels fets*. Així,

comentant els usos popular i cultista de ,furtar', creu Coromines (IV, 235, s. v. ,fura') que «el límit entre els dos usos pogué no coincidir bé amb la frontera occidental de la llengua, i és sabut que la Crònica de Jaume I està escrita en llenguatge de matís extrem-occidental». Sobre ,maití' i ,matí' (V, 541, s. v. ,matí'), constata que «malgrat el fort matís occidental del vocabulari de la Crònica de Jaume I, hi apareixen tots dos». I, pel que fa al mot ,sas' (VII, 705, s. v. ,sas'), diu: «Encara era usual a Jaume I, la Crònica del qual està escrita amb un lèxic molt tenyit de termes de Ribagorça i les comarques totes que confinen amb Aragó». Bruguera suggereix que aquestes asseveracions estarien en contradicció amb un comentari que Coromines expressa en altre lloc (1976, I, 180, n. 54) a propòsit de les construccions «estaran espay d'anar una leuga», d'Eiximenis, i «haviem estat anadura d'una legua o de dues», del *Llibre dels fets*: «En tots dos casos, essent un text en català oriental, es pot admetre que els autors hi entenien la construcció de locució adverbial ,a anadura de...'; ,a espay d'anar...'. Però, en realitat, Coromines, en comentar aquesta aglutinació per confusió d'àtones, s'està referint, de fet, al ms. H, que, gràficament, és de mà oriental.

A més d'aquestes afirmacions explícites de Coromines sobre el caràcter occidental del *Llibre dels fets*, caldria tenir en compte també les implícites. Entre aquestes, en destacaria dues. A propòsit de ,seu/son' per ,llur' (*DECat* VII, 310, s. v. ,llur'), adverteix que «s'havia cregut que en la llengua medieval no es deia més que ,llur' i no ,seu', ,son', amb possessor plural; cosa certa grosso modo, però en alguns textos ja es troba ,son', ,llur' des del període arcaic, en particular la *Cròn.* de Jaume I». Tanmateix, quasi tota la documentació medieval adduïda remet exclusivament a textos occidentals (*Homilies d'Organyà*, Vicent Ferrer, Ausiàs March, Martorell, etc.). Pel que fa a la forma invariable del numeral ,dos', Coromines (*DECat* III, 192, s. v. ,dos') no n'esmenta la presència al *Llibre dels fets*, però els exemples històrics adduïts tornen a ser predominantment occidentals.

Per la seua banda, Bruguera (1991, I: 35-133) justifica la seua caracterització oriental del *Llibre dels fets* en l'anàlisi d'una sèrie de trets fonètics i de variants lèxiques que observa a H. Pel que fa als trets fonètics explícitament escollits, considera que:

a) el nombre considerable d'excepcions a la ,norma' gràfica medieval de representar la [j] per ,x' en posició intervocàlica i per ,ix' en posició final de mot (,aduyxeren'/ ,aduxeren', ,així'/ ,axí', ,conèixer'/ ,conèxer', ,metex'/ ,mateix', ,adux'/ ,aduyx', etc.) podria revelar «una primitiva pronunciació ,ix' més generalitzada que s'anà reduint fonèticament en la parla oriental» i, «en aquest supòsit, el text de la Crònica es manifestaria més aviat oriental»;

b) el tractament del resultat de -ACT, amb 43 casos de solució -,e'-enfront dels 569 casos de solució -,ei'- o -,ey'- (,fet'/ ,feyt', ,tret'/ ,treyt', etc.), en proporció inversa als usos observats en textos orientals del segle XIV, respondria a un respecte «envers un text més antic»;

c) «la confusió gràfica entre ,e' i ,a' àtones», en posició pretònica i final absoluta (,Ampúries'/,Empúries', ,alegre'/,alegra', ,enemichs'/,enamichs', ,hauria'/,haurie', ,maraveyla'/,maraveyles', ,fahia'/,feya', etc.), seria «reveladora de la neutralització d'aquests dos fonemes, consumada ja des de molt aviat» en el català oriental. A més a més, les confusions entre ,a' i ,e' àtones es donen, encara que en proporció ,minsa', fins i tot «en posició final seguida de consonant» (,aguéran'/,agueren', ,cartes'/,cartas', etc.), grup on «els plurals femenins en ,-as' podrien representar vestigis gràfics occitans»;

d) «la mutació en ,i' de la ,e' pre-tònica en contacte amb consonant palatal» (,coneixiriem', ,ixeloch', ,Ixàtiva', ,Iximèn', ,ixit', ,ginols', ,ligir', ,naximent', ,sirem', ,libeig', etc.) podria reflectir «un tret molt acusat en el rossellonès actual»;

e) a més dels casos de tancament de la ,o' àtona en ,u', «pròpia del català oriental», ben documentats en el català medieval quan a la ,o' pretònica segueix una ,i' tònica o àtona o una ,u' tònica (,acuyllir', ,descubrir', ,custom', etc.) —tendència confirmada pels casos d'ultracorrecció (,fogir', ,Andelozia', etc.)— o, en el cas de diferents formes verbals (,acull', ,bull', etc.), per «influx de bases rizotòniques», n'hi ha d'altres en «condicions diferents» (,almugàvers', ,Buatela', etc.), que posarien de manifest que «el tancament de ,o' àtona en ,u' es devia començar a produir abans que es manifestés més copiosament en els documents»;

f) els casos de ,poyrem', ,poyrets', ,poyríem' no «es deuen probablement a influx occità», atès que «aquesta solució apareix també en el català pirinenc i alguna vegada» als parlars nord-pirinencs; en canvi, sembla occitana la variant ,peyra';

g) «la reducció de ,ua' a ,o', tan estesa en el dialecte oriental i a d'altres indrets» es dona en uns quants exemples (,esgardan', ,esgordam', ,guordaven', ,gorré', ,gornir', etc.) i s'observa en l'alternança de les variants ,car', ,cor', ,quar'. En alguns casos, la pèrdua de la ,u' de ,ua' seria purament gràfica (,caresma', ,gardar', ,garit', ,gayta', etc.), però, així i tot, «són majoria els casos de conservació»;

h) «la ,-t' del grup final ,-nt' es manté habitualment en tots els adverbis i substantius derivats en ,-ment', així com en altres mots com ,aenant', ,atretant', ,denant', ,font', ,gent', ,punt', etc.», però la «vintena llarga d'exemples amb caiguda de ,-t', normal en occità i més corrent també en rossellonès», «presagien la tendència a la caiguda definitiva a tot el domini català, llevat de les Balears i València». Un cas semblant seria el de ,dimars', «reflex que ha esdevingut predominant en els parlars centrals i orientals del Principat, mentre que, en canvi, en el domini valencià i en gran part de la parla nord-occidental fins al Pallars sona ,dimats'».

Així doncs, el conjunt d'aquests «notables i pertinents trets fonètics sobretot que revela el text» —el text objecte d'anàlisi és, recordem-ho, el ms. H— demostraria que «el català de la Crònica correspon a la parla oriental».

En la revisió del tema (1999: 156), Bruguera observa encara els casos de vacil·lació entre ,ç' i ,c' (,aiçò' / ,assò', ,començar' / ,comenssar', ,dreçar' / ,dresse-ra') a H, que anticiparia en mig segle la datació de la desafricació de ,ç' proposada per Coromines per al català oriental i corroboraria així l'orientalitat de H, en contrast amb un manteniment més sistemàtic de la distinció a C.

Pel que fa a l'aspecte lèxic, Bruguera (1991: 138) compara la presència d'algunes variants d'interès dialectològic a H i C. Així fa veure que:

a) la variant ,huy' apareix 12 vegades a H enfront de 7 a C, mentre que la variant ,huy' figura 6 vegades a H enfront d'11 a C;

b) el numeral femení de ,dos' apareix amb la forma invariable ,dos' en una ocasió a H i en tres a C, d'un total de 8 casos;

c) els 2 casos de ,dimars' a H apareixen escrits ,dimarts' a C;

d) enfront del cas únic d',oreneta' a H tenim ,oroneta' a C;

e) l'expressió ,arch de Sent Martí' a H és ,arch de Sent Joan' a C i en tots els altres manuscrits coneguts medievals.

Aquestes variants, segons Bruguera, «podrien fer inclinar-nos a pensar en la procedència oriental del ms. H i en l'occidental dels altres», tot i que, l'escassetesa de mostres i l'alternança de variants no permet «de treure'n conclusions gaire categòriques sobre procedències dialectals dels mss.», especialment si es té en compte que «moltes d'aquestes variants coexisteixen en molts textos medievals de tota procedència». Unes constatacions que no ajuden gens a escatir el problema de la caracterització dialectal del *Llibre dels fets*.

En la seua recent revisió del tema, Bruguera (1999: 149) rebut els arguments que havíem donat (Ferrando/Escartí 1995: 17-18) a favor de l'occidentalitat lèxica del *Llibre dels fets*, tot fent veure que, entre els mots i variants que havíem assenyalat:

a) només 5 presenten diferències entre C i H: ,barcella' per ,cafís', ,arch de Sent Joan' per ,arch de Sent Martí', ,bres' per ,breçol', ,escondidament' per ,escondudament' i ,oroneta' per ,oreneta';

b) el mot ,sas', tot i que en la primera ocurrència apareix a H com a ,secans', hi torna a aparèixer com a ,sas' en la segona;

c) al ms. H només hi ha un cas únic de ,maytí' enfront de 131 de ,matí' i un cas únic de ,perpont' enfront de 24 de ,perpunts'.

Les mostres d'occidentalitat lèxica serien, doncs, quantitativament irrellevants i, en alguns casos, molt relatives. Així, en el cas de ,maytí', Bruguera argumenta que es tracta d'una variant també documentada en textos orientals al segle XIII (així, en Ramon Llull) i viva encara en rossellonès, mentre que l'ús de ,perpont' s'explicaria perquè apareix en boca d'un aragonès. A pesar de tot, Bruguera creu que al ms. H «potser podríem admetre una desena de dialectalismes (occidentalismes): ,albíxera', ,arena', ,aydar', ,bístia', ,dos' (fem.), ,huy', ,muntar', ,riquea', ,sas' i ,secans'», un nombre que «pot augmentar considerablement en les variants dels altres mss.». I torna a justificar la presència d'aquests trets a H per «la possibilitat migratòria d'alguns mots entre els

diversos territoris de la llengua, particularment per obra d'algun redactor o copista més il·lustrat», i l'increment a C, per la seva «presumpta procedència occidental».

Cal insistir, però, que ens hem centrat només en els ,dialectalismes'. El llistat de les principals diferències lèxiques i variants formals entre H i C conegut en aquesta ocasió per Bruguera (1999: 153-173) permet constatar que H conté un elevat nombre d',arcaïsmes': ,aestmar', ,anc', ,crou', ,disnar', ,divenres', ,femna', ,fonda', ,peyra', ,preguera', ,redre', ,retraure', ,recomptar', ,soplegar', ,truna', etc. Aquests arcaïsmes han estat en gran part modernitzats a C, manuscrit que, tanmateix, conserva alguna variant més arcaica encara que la de H, com és ,comnegar'. La tendència a la modernització, que ja s'observa a H en la lluita entre ,aydar'/,ajudar', ,crou'/,creu', ,maytí'/,matí', ,huy'/,vuy', etc., és, per influència directa de la Cancelleria, molt més sistemàtica a C, i explica sens dubte que hi triomfen absolutament formes com ,ajudar', ,creu', ,suplicar' o ,ull', mentre que d'altres comencen a esdevenir dialectalismes. És precisament l'arcaïsmes de H que el fa interessant des del punt de vista filològic, però no és menys interessant, des del punt de vista de la història de la llengua, l'observació dels criteris de modernització de C com a resultat de les directrius de la Cancelleria reial. Ara, però, no és aquest el centre del nostre interès.

3. *Les objeccions*

3.1. *Precaucions metodològiques*

Si l'edició crítica del *Llibre dels fets* i l'estudi de molts diversos aspectes de la seua llengua i vocabulari realitzats per Bruguera (1991, 1999) són unes aportacions d'inestimable valor científic pel seu rigor i gairebé exhaustivitat, la interpretació que fa d'algunes dades i, doncs, les conclusions sobre el caràcter oriental de la llengua de la crònica jaumina ens semblen, com ja vam avançar (1995: 17-18), si més no discutibles. D'altra banda, les dades que ens forneix Coromines no ens ajuden gaire a dilucidar la qüestió, precisament per la seua escassetat. En descàrrec del gran mestre, es podria aduir que els seus brevíssims comentaris lexicogràfics sintetitzen sòlidament les conclusions d'una lectura atenta del *Llibre dels fets*.

Ja hem avançat que l'anàlisi dialectològica de Bruguera parteix de la hipòtesi que la *Crònica* seria dialectalment oriental. Tanmateix, l'examen d'alguns trets gràfics, morfosintàctics i lèxics de H i la seua comparació amb C no convida a subscriure aquesta hipòtesi. D'entrada, convindria adoptar certes precaucions metodològiques:

a) en primer lloc, cal tenir sempre en compte la naturalesa de tota còpia medieval, que, com sabem, implicava generalment per part del copista una

adaptació més o menys pregonada a l'estat de la llengua del moment i del lloc en què es fa la còpia, sovint en atenció als seus destinataris immediats. Així, el copista valencià del *Llibre del Consolar de Mar* reemplaça, el 1407, el mot original ,cugurós' per ,tòs', i el notari barceloní Narcís Gual substitueix, el 1486, al seu cançoner *Jardinet d'Orats*, els originals ,entrepeçar' o ,verdader' de *La història de la passió*, dels valencians Bernat Fenollar i Pere Martines, per ,ensopegar' i ,vertader', respectivament, d'acord amb les preferències del seu parlar. En la mesura del possible, s'ha de diferenciar sempre la llengua original de la de la còpia, que és alterada conscientment o inconscientment pel copista.

b) en segon lloc, cal prestar molta atenció a la procedència i formació dels copistes. La procedència condicionarà el color dialectal de la còpia, i la formació, la qualitat textual, ja que, també conscientment o inconscientment, el copista hi deixarà diverses menes de petges. En el cas dels manuscrits H i C, sabem que els copistes foren, respectivament, Celestí Destorrents i Juan de Barbastro. El primer era un empleat al servei de Poblet, que realitzà la còpia al mateix monestir per encàrrec de l'abat Ponç de Copons. Devia ser un seglar, copista professional, potser membre de la família barcelonina d'aquest mateix cognom (Altisent 1974: 216), i probablement amb només una relativa formació humanística. El segon, traductor, cal·lígraf i miniaturista aragonès, era natural de Saragossa. Fou nomenat per Pere el Cerimoniós escrivà de la Cancelleria reial després del 1370, però abans ja li havia prestat els seus serveis de traductor. Almenys entre 1370 i 1386, degué residir prou de temps a Barcelona i, per encàrrec del rei, realitzà la versió a l'aragonès de la *Summa de les històries del món*, traduí i il·luminà les *Ordinacions de la Casa Reial* per a ser regalades al rei de Castella i copià i il·luminà, «por tiempo de más de mey anyo», les «Corónicas del rey don Jaume», és a dir, el ms. C. Encara que de llengua aragonesa, com testimonien algunes de les lletres a ell adreçades (Rubió i Lluch 1907: 228-232; 1921: 273, 295-296), Juan de Barbastro, per la seua condició de funcionari de la Cancelleria reial, devia tenir un bon coneixement del català cancelleresc i, gràcies als seus anys de residència a Barcelona, degué arribar a dominar també el parlar de la ciutat. De fet, sembla que s'hi va casar, ja que el març de 1379 rep un donatiu reial per aquest motiu (ACA, reg. 1363, f. 101v., segons comunicació de Jaume Riera). Segons aquestes dades, Juan de Barbastro difícilment podria haver introduït en la còpia de 1380 trets dialectals occidentals, i fins i tot extremoccidentals, aliens al seu parlar nadiu i al de Barcelona. H és, certament, una còpia oriental, però C no és de «procedència occidental», ja que fou copiat i datat a Barcelona per un escrivà aragonès.

c) en tercer lloc, cal examinar minuciosament els trets materials i textuals i la destinació de cada còpia. En el cas de H, el còdex és tot d'una sola mà, en pergamí i ben conservat, i provenia d'un altre còdex en paper, propietat del rei Pere el Cerimoniós, potser d'ús familiar, com podria deduir-se de les referències que en fa en una carta a l'abat Ponç de Copons, a qui n'havia encarregat la

còpia: «librum pergameneum quem, ut nobis dixistis, ad opus vestri rescribi facere debebatis et sumi ex quodam alio papireo libro nostro». Sembla destinada al monestir de Poblet, ja que no porta les armes reials (Altisent 1976: 216, 220). En el cas de C, el còdex, d'una sola mà, és també en pergamí, però els folis 2-8 (del capítol I, línia 57, al cap. XVI, lín. 42) i els folis 10-17 (del cap. XVII, lín. 1, al cap. XXXI, lín. 3), corresponents a 2. 12-20. 25 i a 21. 43-35. 14 de l'edició de Bruguera, respectivament, han estat substituïts per un còpia en paper realitzada al segle XVI, amb solucions gràfiques modernes. I encara s'ha retocat el traçat d'algunes lletres en les línies finals de certs folis. Una situació que caldrà tenir present en l'avaluació de les variants textuales. Així, el mot ‚barcelles‘, de C, s'explica perquè apareix en la part afegida al s. XVI, procedent probablement d'una còpia valenciana, tal com suggereixen els mss. DEV. En canvi, a H és ‚kafizes‘ (15. 10), com en la resta d'ocurrències tant a H com a C. Segons Jaume Massó, la nomenclatura del qual seguim, l'original procedia de l'Arxiu Reial i era probablement el perdut ms. A, en pergamí, que és al·ludit en un document del 1371, diferent del de paper, el ms. B, que tingué com a original Celestí Destorrents. La còpia de 1380 tenia una destinació pública: la Ciutat de Mallorca. El manuscrit del *Llibre dels fets* que es guardava a l'Arxiu del Mestre Racional de València, i que va ser cedit a Felip II, deriva de la mateixa família que C, i podria haver estat copiat per iniciativa d'un dels nostres monarques per a ser regalat a la ciutat de València o per encàrrec d'alguna de les autoritats d'aquesta. Ja hem dit que l'original, del qual provenen les còpies de la Ciutat de Mallorca i de València, devia ser, doncs, una mena de text ‚oficial‘ cancelleresc del *Llibre dels fets*. Aquesta impressió podria ser corroborada si es confirma que el ms. O, de la mateixa família textual que C, està relacionat amb el Consell de Cent, de Barcelona. Hi ha encara una altra dada que contribueix a aquesta impressió: el ms. N, del segle XVI, que fou copiat a partir d'almenys un manuscrit de cada una de les dues famílies, es basa en la segona família. La tria no és irrellevant, ja que les notes marginals i almenys la segona meitat del text semblen atribuïbles a l'impecable Jerónimo Zurita. Només excepcionalment s'optà per variants iguals o pròximes a H o més genuïnes. Així, ‚trahudament‘ (‚trehudament‘ a H) contra ‚atraviment‘ (C), ‚arch de Sent Martí‘ (‚arch de Sent Martí‘ a H) contra ‚arch de Sent Joan‘ (C), ‚al tart‘ (‚al vespre‘ a H) contra ‚a la tarde‘ (CDEV).

d) en quart lloc, potser cal relativitzar el criteri de Bruguera sobre H, segons el qual aquest manuscrit presentaria “un conjunt de característiques d'arcaisme veraç i moltes ‚lectiones difficiliores‘ que el fan digne de la fiabilitat que li ha estat concedida» (1999: 142). En molts aspectes de caire gràfic (per exemple, nombrosos casos de ‚yn‘ i de ‚yl‘), fonètic (predomini del tractament en ‚ei/ey‘ del grup llatí -ACT-), morfològic (substantius com ‚crou‘, ‚vou‘, variants amb el sufix ‚-ea‘, infinitius com ‚caer‘, ‚veser‘, ‚conquerre‘, ‚fúger‘, ‚règer‘, preferència per les formes fortes del perfet, etc.), i lèxic (‚aestmar‘, ‚anch‘, ‚aydar‘, etc.), el primer argument és inobjectable, ja que C

modernitza i regularitza morfològicament i lèxicament. És per aquest criteri que podrien explicar-se, per exemple, l'opció per ,dimarts' o ,dues' a C en lloc de ,dimars' o ,dos', respectivament, a H, o la conversió de ,misses cantés' o ,trehudament' a H en ,misses cantants' o ,atruvidament' a C, respectivament.

Ara bé, el llistat de ,leccionés' preferibles de H que ens dóna Bruguera (,lasset' de H per ,lassadet' a C 559.4, ,assajaríem' per ,assetiaríem' 67. 20, ,ginyen' per ,guien' 98. 5, ,deseretada' per ,destroçada' 34. 33) no sembla avalar tan clarament la millor qualitat de H, ja que són molt nombroses les ,leccionés' de C –algunes, per cert, pertanyents als folis afegits al XVI– que ell mateix considera millors que les de H (,menjat' de C per ,manat' de H 25. 22, ,mijant juny' per ,mig any juny' 403. 18, ,mijant Quaresma' per ,mig any Quaresma' 546. 17, ,Assalit de Gúdar' per ,Assalit d'Aguda' 33. 18, ,Exemèn Lòpez de Riglos' per ,Exemèn Lòpeç de Rigols' 26. 42, ,Vallcarcha' per ,Valltarcha' 20. 19). I encara ho serien prou més si, en lloc de justificar algunes lliçons problemàtiques de H a partir del presupòsit que, en general, les seues variants són les més fiables respecte a l'original, consideràvem que les de H podrien haver estat errors de Destorrents o del còdex que copiava. Així, per a Bruguera ,guiçado' (CDEV) és, com hem adduït més amunt, una ,correcció' de ,guilando' (H), quan de fet tots dos són intel·ligibles, o ,treces' (CDEV), una ,substitució' de ,sarces' (H), quan no hi ha cap evidència que ,sarces' siga l'original. En concret, la substitució de ,sarces' per ,treces', Bruguera la considera un «cas veritablement curiós» i, atès el context valencià i moresc en què apareix, ,inexplicable'. Tot sembla que es tracta d'un error de lectura de Destorrents, atesa la proximitat paleogràfica entre tots dos mots, la unanimitat de tots els altres manuscrits per ,treces' i la inexistència de documentació medieval de ,sarces', si bé constatem un sospitós ,sarçal', però ja cap al 1400, a Antoni Canals.

Vegem-ne altres exemples:

a) El context en què apareix ,secans' a H («pels secans de sus») –en una frase esmenada després d'una raspadura– en lloc de ,sas' a C («pel ssas de sus») i el fet que torne a aparèixer a H, quatre capítols després, en aquesta ocasió escrit ,sas', no sembla avalar «una intenció de precisar un mot en cada context» (Bruguera 1999: 152). Ben al contrari, a la vista de C i de l'absència de documentació històrica, sembla prou evident que es tracta d'un mot inventat, ja que ,sas' «no era generalment conegut» i el copista el «substituí per un equivalent aproximat» (*DECat*, VII, 705, s. v. ,sas'), l'àrea actual del qual situa en una «faixa ponentina de la llengua, que va des de l'Alta Ribargorça a la Plana de Castelló» (Sánchez Adell 1991). Possiblement, la lliçó ,pas' als mss. DEV s'explica també per la mateixa raó que Destorrents la interpretà ,secans', tot i que el mot no era desconegut a les comarques centrals del País Valencià, ja que apareix citat, el 1300, al *Llibre de cort de Justícia*, de la ciutat de València.

b) Si la lliçó ,emparà's del feyt' (171.7) de C, que coincideix amb la resta de la tradició textual medieval, és, segons Bruguera, «més adient» pel context en què apareix, té poc sentit considerar que la de ,espantà's del feyt' de H també podria ser ,bona', encara que el sentit del text resulte ,paradoxal'. Que la variant de H és errònia no sols és confirmat per la versió de Marsili, sinó pel ms. O, de procedència desconeguda però relacionable amb Barcelona.

c) Si ,xapsir', de H, hi alterna amb ,samt' i aquesta és l'única variant de tots els altres manuscrits, sembla raonable considerar-la un error del copista, potser influït no sols per la proximitat paleogràfica entre tots dos mots, sinó per la pronúncia de Destorrents. Car, com és ben sabut, el català oriental tendeix a palatalitzar la ,-s' inicial de mots com ,sanglot'/,xanglot', ,soriguer'/,xoriguer', ben documentats medievalment.

d) L'aragonesisme ,trebello', de CDEV, apareix escrit ,trebeyl' a H. Tot i que la forma de C pertany al fragment afegit al segle XVI, sembla raonable sostenir que el copista de H ha catalanitzat l'hipotètic mot original.

3.2. *Els paranys de les grafies*

Si, malgrat totes les precaucions metodològiques i les interferències lingüístiques del copista de Poblet, constatem que H presenta occidentalismes lèxics, caldrà considerar si també en té de fonètics i morfosintàctics. Bruguera ho descarta i, quan n'apareixen, els sol atribuir al respecte del copista envers un text molt més antic. Les dades que ell mateix ens proporciona, ja sintetitzades més amunt, no semblen, però, avalar aquesta interpretació, si més no en la major part dels casos.

Examinem, en primer lloc, els trets de caràcter fonètic de H considerats per Bruguera:

a) hi ha 94 casos en què [j] apareix representada en posició intervocàlica per ,ix', contraris a la pronúncia del copista, i no per ,x', com era la ,norma ortogràfica' de l'època. En el cas que el català oriental hagués tingut una pronúncia primitiva en ,ix' (Casanova 1990: 46), aquesta a penes degué ultrapassar l'època preliterària i no es materialitzà en l'escriptura en posició intervocàlica. Per tant, difícilment podria imitar Destorrents un hàbit gràfic i un tret fonètic inusitats en el català oriental de principis del segle XIV. En canvi, en el català occidental, aquell hàbit gràfic no era rar i el tret fonètic ja s'havia generalitzat (Veny 1993: 123; Rasico 1993: 67-68). Al ms. C, la major regularitat d'aquests usos s'explica per la incidència de la ,norma' cancelleresca;

b) si, en el català central i el balear, la reducció del diftong de ,-eit' a ,-et', ja iniciada a primeries del segle XIII, predomina al XIV, l'alt percentage de casos (93%) en què apareix a H el resultat ,ey'/,ei' podria expressar, efectivament, un respecte «envers un text més antic», però és més probable que

reflectís un text occidental de la primera meitat del XIV, on, en general, continuava pronunciant-se així, com encara es fa al Pallars i a la Ribagorça, i també escrivint-se amb el diftong (Veny 1971: 105), en contraposició al català oriental, que aleshores tendia ja a emprar més o menys sistemàticament la forma monoftongada (Coromines 1976, I: 105). Al ms. C, la ,norma' cancelleresca imposa la generalització de la forma monoftongada;

c) encara que hi ha un bon nombre de casos de confusió de ,a' i ,e' àtones (,Barçalona', ,archabisba', ,nabot', ,cavellers', ,meynada', ,sempra', ,Jacma'), com es pot esperar d'un copista oriental del segle XIV, la proporció dins el conjunt és, com reconeix Bruguera, ,minsa': ,Jaume', amb 22 ocurrences, contra ,Jacma', amb 1; ,sempre', amb 85, contra ,sempra', amb 1, etc. Tanmateix, una bona part dels exemples adduïts per Bruguera no poden ser interpretats com a casos de confusió d'àtones: n'hi ha que poden reflectir l'obertura de la ,e' àtona inicial en [a] en determinats segments (,Ampurdà', ,Ampúries', ,axeloch', ,Anrich'), característica del català occidental; n'hi ha que responen a una moció de gènere (,torra', ,alegra', ,terribla'); n'hi ha que obeeixen a dissimilacions més o menys corrents en la llengua medieval (,enamichs', ,faeltat'); n'hi ha que exemplifiquen vacil·lacions formals al llarg i ample del domini lingüístic (,derreria') i que a vegades originen metàtesis (,derraria'); n'hi ha que són les formes pròpies de tot el català medieval, ara codificades diversament (,maraveyla'); n'hi ha que responen a la tendència d'alguns mots del català occidental a obrir en ,a' la ,e' pretònica interior (,Paníscola'); n'hi ha que podrien reflectir el tractament popular de la desinència de la tercera persona del singular de determinats temps verbals (,acordarie', ,appareylave', ,estarie', ,farie', ,haurie', ,havie', ,irie', ,podie', ,tenie', etc.) en concurrència amb la forma ,normativa' amb ,-a'; n'hi ha que poden ser ultracorreccions analògiques (,aguéran', ,havían', ,sàpian') i n'hi ha que representen alternances nominals o verbals vigents aleshores arreu del domini lingüístic (,tresnuytada', ,trasnuytada'; ,feya', ,fahia') (Martí Mestre 1994: 79-83). En lloc de «vestigis gràfics occitans» en els pocs casos de plurals en ,-as' (,aldeas', ,cartas', ,encesas', ,cavalleries', ,companyas', etc.), potser caldria veure-hi els primers indicis en català oriental de l'extensió de la confusió d'àtones en posició final seguida de consonant, rars abans del segle XV (Coromines 1971: 296), però no indocumentats. Al ms. C, són molt rars les vacil·lacions gràfiques entre ,a' i ,e', atribuïbles exclusivament al fenomen de neutralització propi del català oriental, potser per la pressió de la ,norma' cancelleresca. En canvi, se'n troben prou en les formes flexibles nominals i verbals de C (,captendrián', ,éran', ,avíam', ,matinas', ,clergas'), com ja va constatar Bruguera (1991: 15), les quals són fàcilment explicables per analogia, sobretot tenint en compte que el copista és un aragonès, ja que almenys la majoria apareixen amb ,e' a H.

d) el fet que la mutació en ,i' de la ,e' pretònica en contacte amb consonant palatal siga un tret molt acusat del rossellonès actual ens ajuda ben poc a

caracteritzar dialectològicament un text com el ms. H, que ningú gosaria d'adscriure a aquell parlar. En canvi, és un tret molt documentat en el català nord-occidental medieval (Coromines 1971: 197; Veny 1982: 61), persistent fins a avui, com il·lustren nombrosos exemples (,lligir', ,giner', ,ginoll', ,siré', ,siroll', ,naximent', etc.) documentats en textos d'aquesta procedència tals com el *Regiment de preservació de pestilència*, d'Agramunt. Malgrat que ,naximent' era una variant prou estesa en tot el català medieval, predominava de manera absoluta en el dialecte occidental, i de fet l'únic exemple no valencià que addueix Coromines (*DECat*, V, 902, s. v. ,néixer') prové de la *Crònica* de Jaume I, que, a H, presenta 5 ocurrences de ,naximent'/,naximent' contra 1 de ,naxement'. Encara avui el futur d',ésser' fa ,siré', ,siràs', etc., en una gran part del dialecte nord-occidental (Martí Castell 1970: 83). C tendeix a respectar la ,norma', i així, el cas de ,ginols', de H, és ,genolls' a C i D, i, per la mateixa raó, els tres casos de ,jonols' de H també apareixen escrits ,genolls' a C i D.

e) el tancament de ,o' en ,u' «en condicions diferents» en el català oriental central és una evolució que no s'hi va donar sinó a partir de la darrerria del segle XV (Veny 1982: 37-38; Rasico 1982: 103). Per això els sis casos «en condicions diferents» adduïts per Bruguera s'han d'explicar per l'acció tancadora del context fònic (la bilabial en ,almugàver' i ,Buatela'), per analogies i ultracorreccions (,ontat', ,Portogal') i per arcaisme (,moyler' i, si no és per occitanisme o per dissimilació, ,coytar'), fenòmens comuns a tot el català medieval (Veny 1971: 113-114; Veny 1986: 158; Martí Mestre 1994: 84-85);

f) els casos de tractament ,eir' (,peïrer', ,veïre', etc.), que Coromines (1971: 188) considera occità, es poden explicar pel veïnatge occità a les terres pirinenques, però, fora d'ací, el tret sembla més sòlid, ja per occitanisme ja per arcaisme, en terres occidentals, on es documenten algun apel·latiu, com ,peïró' 'creu de terme', al parlar de Morella, i alguns topònims, com ,Sopeira' i ,Sapeira', a la Ribagorça, bé que no és ignorat a l'àrea oriental. El ms. C elimina aquest tractament en les formes verbals de ,poder' i canvia ,peira' en ,pedra';

g) a pesar dels hàbits fonètics del copista de H, el manuscrit presenta pocs exemples de la tendència a la monoftongació de ,ua' en [o], que és més pròpia del «dialecte oriental» que d',altres indrets', i encara es podrien considerar menys nombrosos si tenim en compte que l'absència gràfica de la ,u' no necessàriament implicava que s'hi deixés de pronunciar (Coromines 1971: 307; Gulsoy 1993: 233; Rasico 1993: 68-69). A C es tendeix a respectar la monoftongació;

h) si dels 22 casos amb pèrdua de ,t' en el grup final ,-nt' restem els 13 corresponents a plurals (,infans', ,parens', etc.) –reflex d'una articulació difícil a tot el domini lingüístic–, només tindríem 9 casos de pèrdua, on C la sol mantenir. Aquesta pèrdua, tot i poder ser indicatiua d'una tendència del català central, hi devia ser incipient (Coromines 1971: 304), però no al català occidental (Veny 1982: 139). Tanmateix, el contrast entre les dues ocurrencies

cies de ,dimars' a H i les dues de ,dimarts' a C palesa la diferent articulació del mot en el dialecte oriental i en l'occidental, respectivament.

Així doncs, els trets a), b) i d), de H, deixen entreveure prou clarament l'occidentalitat de la llengua del *Llibre dels fets*, mentre que la resta no permet traure'n conclusions dialectològiques en cap sentit. La comparació amb C confirma que aquest ha estat sotmès a un procés de regularització i modernització. Així, ,siré'/,sirem', ,ginols', ,ixeloch', de H, han passat a ,seré'/,serem', ,genolls', ,exaloch', a C. Tanmateix, com que aquest procés no ha estat sistemàtic, s'hi poden advertir també els vestigis originaris d'occidentalitat, no conformes amb la ,norma' cancelleresca. Així, dels 5 casos de ,aduxeren', de H, 2 han estat convertits en ,duxeren' a C, però 3 han conservat la forma que presenta H. Els 2 casos de ,bayxada', de H, han estat reproduïts a C. Totes les formes verbals de ,conèixer', escrites amb ,ix' intervocàliques a H es mantenen a C. Encara que no es pot fer un estudi sistemàtic d'aquestes variants ortogràfiques, sovint també fonètiques, a partir de l'edició de Bruguera, ja que no s'han tingut en compte sistemàticament en l'aparat crític, els resultats de la comparació semblen obvis: H depèn d'un text occidental.

3.3. *El matís lèxic extremoccidental*

L'exhaustivitat en la col·lació de totes les variants lèxiques de H amb les de CDEV de l'edició de Bruguera permet una anàlisi més segura. Prenent com a referència el darrer estudi de Bruguera (1999: 178-179), les seua caracterització dialectològica del *Llibre del fets* es podria resumir així:

a) «de les variants textuals al ms. H de la Crònica de Jaume I que presenten els còdexs CDENV podem considerar formes occidentals i, en una bona majoria, especialment valencianes les següents: ,aidar', ,albíxera', ,arch de Sant Joan', ,arena', ,barcella', ,bístia', ,bres', ,corell', ,desunflada', ,dimarts' (,dimarç'), ,dos', ,escaló', ,espesura', ,foya', ,huy', ,mamprès', ,marjal', ,matalaf', ,mate', ,maytí', ,mitat', ,muntar', ,oroneta', ,partiscats', ,reenes', ,riquea', ,sas', ,serviscats', ,trebello', ,treces', ,xichs', però d'aquests 31 mots, 14 (,aidar', ,albíxera', ,arena', ,barcella', ,bístia', ,bres', ,dos', ,escaló', ,huy', ,matalaf', ,maytí', ,reenes', ,riquea', ,treces')» «es poden trobar també força sovint en molts textos importants de tot el domini del català antic»;

b) «aquests probables dialectalismes que trobem als mss. CDENV també surten alternativament al ms. H (,albíxera', ,arena', ,aydar', ,bístia', ,dos', ,huy', ,muntar', ,riquea', ,sas', ,secans')», on podrien respondre a «la possibilitat migratòria d'alguns mots entre els diversos territoris de la llengua»;

c) aquestes preferències corroboren la «presumpta procedència occidental» de CDENV i, «pel que fa particularment als textos DEV, sobretot valenciana».

Tanmateix, en relació a aquestes conclusions hauríem d'advertir que:

a) de les 17 ,formes occidentals' de CDENV que Bruguera suposa que no són comunes «a tot el domini del català antic», una gran part són també arcaïsmes més o menys generalitzats;

b) dels 10 ,dialectalismes' occidentals de H, una gran part són també arcaïsmes de tot el domini lingüístic i, en tot cas, la ,possibilitat migratòria' no és raó suficient per a justificar-ne la presència al *Llibre dels fets*;

c) com ja s'ha dit, el ms. C no és occidental, sinó barceloní i el seu copista, aragonès.

No és fàcil determinar els dialectalismes a l'època de redacció del *Llibre dels fets*. De fet, caldria precisar prèviament què entenem per dialectalisme. Per al nostre objectiu, aplicarem el concepte al mot o variant formal que no és compartit per la major part de domini lingüístic. Metodològicament, potser convindria distingir també entre dialectalismes absoluts i dialectalismes relatius, segons que siguin exclusius d'una zona o que siguin comuns a diverses zones però només clarament predominants en una. En tot cas, sempre s'hauran de relativitzar les dades, ja que ben sovint s'ha d'entendre el dialectalisme de l'època simplement com a tendència cap a la preferència d'un mot o d'una variant formal en una determinada zona. Segons això, per a dilucidar la qüestió del caràcter dialectal del *Llibre dels fets*, caldria:

a) precisar, en la mesura que siga possible, quins són els occidentalismes absoluts i quins els dialectalismes relatius de H i de C, a l'època de redacció del *Llibre dels fets*, tot distingint els que són exclusius de H i de C i els que són compartits;

b) explicar la presència d'occidentalismes, fins i tot extrem-occidentalismes, a H, un text, segons Bruguera, originàriament oriental i, a més, copiat per un catalanooriental, i, en canvi, l'absència d'orientalismes a C, tot i que és una còpia feta a Barcelona a partir d'un text de l'Arxiu reial;

c) determinar, a la vista de a) i b), quins devien ser els dialectalismes originaris del *Llibre dels fets*.

Prenent com a base els llistats de Bruguera, bé que excloent-hi els arabismes, i afegint-hi entre claudàtors d'altres no adduïts per Bruguera, es poden considerar:

Ms. H

–dialectalismes absoluts i exclusius de H: ,bres', ,dimars' (si la grafia revela l'articulació [di'mars']), ,oreneta', ,[perpont]', ,[trehudament]';

–dialectalismes absoluts de H presents a C: ,sas', ,[lo pols]', ,[trebeyl'/trebello]';

–dialectalismes relatius de H presents a C: ,dos' (masc. i fem.), ,huy'/vuy', ,maytí'/matí';

Ms. C (en el benentès que, si pertanyen als folis afegits al segle XVI, només es prendran en consideració els que figuren a D)

–dialectalismes absoluts i exclusius de C (generalment també a DENV, aspecte que ara no ens interessa): ,arch de Sent Joan', ,breçol', ,corell', ,dimarts' (si la grafia revela l'articulació [,di'mats']) ,mamprès', ,oroneta';

–dialectalismes absoluts de C presents a H: ,sas', ,[lo pols]', ,[trebeyl'/trebello]';

–dialectalismes relatius de C presents a H: ,dos' (masc. i fem.), ,huy'/,vuy', ,maytí'/,matí';

A més dels arabismes, s'han exclòs d'aquest llistat ,arch de Sent Martí' (C), ja que és gairebé general a tot el domini lingüístic, i ,secans' (H), ja que sembla la interpretació que el copista fa de ,sas', mot inusitat en català oriental. En canvi, hem inclòs els mots ,trebeyl'/,trebello', ,trehudament' (,trahudament' a N) i ,perpont', perquè, tot i el seu origen aragonès (,trebiello', ,trehudo' i, almenys en altoaragonès, tenim documentat ,pont'), podrien haver estat adoptats pels parlars catalans extremoccidentals o, almenys, han estat catalanitzats totalment o parcialment al *Llibre dels fets*. ,Trebello', enfront de ,trebeyl' a H, pertany al fragment afegit a C al segle XVI, i presenta la mateixa forma a DEV. El mot ,trehudament' no té res a veure amb ,trehut' o ,trahut' 'tribut', sinó amb l'aragonès ,trehudo' 'agosarat' (traduït per ,audacter' a Marsili i modernitzat en ,atravidament' a C). També era un tret bàsicament occidental el gènere masculí de ,pols', afavorit per l'adstrat aragonès, ara conservat encara al Pallars i al Solsonès.

Els dialectalismes relatius compartits són ,dos' (masc. i fem.), ,huy'/,vuy', ,maytí'/,matí'. H presenta 6 casos de ,dues' contra 1 de ,dos' (fem.), 13 de ,vuy' contra 8 de ,huy', i 131 de ,matí' contra 1 de ,maytí'. En canvi, C presenta 5 casos de ,dues' contra 2 de ,dos' (fem.), 16 de ,huy' contra 5 de ,vuy', i 125 de ,matí' contra 7 de ,maytí'. És, per tant, remarcable que C, malgrat la seua regularització, conserva un percentatge significatiu de variants occidentals difícilment explicables en un text barceloní de 1380 copiat per un aragonès.

El caràcter extremoccidental del *Llibre dels fets* és confirmat per un conjunt de variants formals afins a l'aragonès, com ,esmena', ,fazenda', ,fonda', ,mandar', ,pendó', ,cunfundut', ,mandament', ,volvre', ,escondre', etc., probablement ben vives en aquells parlars abans del segle XIV. Una part d'aquestes variants es van perdre pel procés d'anivellament lingüístic al si del català. D'altres es van mantenir per adstrat en la major part del català occidental medieval, i encara posterior, però aviat van adoptar altres solucions al català oriental. Tot això també s'observa al *Llibre dels fets*. Així:

a) la preferència per la variant ,servici', la qual, dins l'alternança ,servici'/,servei'/,servii', representa aproximadament el 50% de casos a H, mentre

que a C i la resta dels manuscrits aquella és clarament predominant, enfront de ,servei', més característica del dialecte oriental (Bruguera 1999: 156);

b) l'ús exclusiu tant a H com a C de ,defendre', variant preferida pel dialecte occidental, mentre que a Muntaner i a altres autors del XIV predomina ,defensar', com també remarca el mateix Bruguera (1999: 156);

c) l'adopció a C de variants com ,escondidament', ,defendiment', inusuals en el català oriental del segle XIV, enfront de les variants ,escondudament', ,defendement', adoptades per H, que possiblement s'han d'explicar com una catalanització del copista d'unes formes que no considera genuïnes.

Com a reforç d'aquesta orientació lèxica, encara en podríem afegir altres de caràcter més aviat fonètic i morfosintàctic, però de considerable interès dialectològic, com són:

a) la tendència al tractament no palatalitzat de NN en mots com ,canes', ,engan', ,enganar', ,sen', etc., on la ,n', segons el mateix Bruguera (1999: 42), no s'ha de considerar una representació del fonema palatal, sinó «més aviat al contrari, sobretot tenint present que la no-palatalització és corrent en lleidatà» i està prou generalitzada en l'occidental;

b) la presència a H de les variants ,siran', ,siré' i ,sirem', del futur d',ésser', característiques d'una gran part del català occidental, que s'han mantingut en algun cas a C (338. 15), malgrat el procés de regularització que s'hi constata;

c) l'ús dels possessius ,son' o ,sa', ,sos' o ,ses' en lloc de ,llur' (el ,lor' aragonès aleshores ja pràcticament perdut) en una proporció que, tot i ser reduïda (3'7 per cent, segons Bruguera 1991, I: 61), no es troba en textos orientals i, en canvi, devia ser ja freqüent en textos occidentals. El tret ja va cridar l'atenció de Soldevila (1971: 32): «Un escriptor —o un orador— d'integral formació catalana (el ,lor' aragonès es va perdre molt abans que el ,llur' català) no hauria deixat d'usar correctament el ,llur' i no hauria mai usat en el seu lloc el possessiu ,son' o ,sa', ,sos' o ,ses'»;

d) les ,moltes alternances' dels articles personals ,En', ,Don' i ,Don', ,En' davant noms indistintament d'origen català i aragonès per a les quals «no sembla haver-hi una explicació satisfactòria» (Bruguera 1999: 22), situació poc freqüent en altres textos principatins de l'època.

De l'examen de tots aquests trets lèxics es pot concloure que:

a) difícilment hauria escrit Barbastro mots o variants com ,breçol', ,sas', ,arch de Sent Joan', ,corell', ,mamprès' (si aquest no és degut a una manipulació a C), ,trebello', ,trehudament' i ,oroneta', inusitats i en gran part desconeguts al català oriental de la seua època, si no fossen els del còdex de l'Arxiu reial que copiava i que, com hem vist, devia gaudir d'una certa ,oficialitat';

b) el caràcter lèxicament occidental del *Llibre dels fets*, reconeguda de bon grat per Bruguera, és reforçat per la presència d'un bon nombre d'aragonesismes (,así', ,així', ,guilando', ,guiçado', ,celosia', ,cerca', ,escalera', ,Jayme', ,rén-

der', ,alardo', ,bando', ,casar', ,moço', ,osar', etc.) i d'arabismes, generalment només vius a la Catalunya Nova i al País Valencià (,almatrach', ,albíxera', ,cafís', etc.).

c) tant H, malgrat les alteracions del copista, com C, malgrat les regularitzacions practicades, comparteixen la presència de petges clares d'occidentalitat, com són ,huy', ,maytí', ,dos' 'dues', ,lo pols', etc.;

En conseqüència, els trets orientals de H (,breçol', ,dimars', ,oreneta', ,vuyl', ,vuy', ,arch de Sent Martí', etc.) s'han d'atribuir a Celestí Destorrents.

4. *Conclusions generals*

Arribats en aquest punt, s'imposa d'extraure, de tot allò que hem exposat, unes conclusions generals:

1. La tria de H com a manuscrit base de l'edició crítica està justificada per l'interès filològic i la major antiguitat del còdex de Poblet. Ara bé, els seus trets fonètics orientals són atribuïbles en gran part a Celestí Destorrents. En canvi, l'elevat nombre d'indicis occidentals de tipus fonètic, morfològic i lèxic apunten cap a la dependència d'un text occidental. La còpia de Barbastro, a pesar d'haver regularitzat i modernitzat molts d'aquests trets, en conserva d'altres d'inalterats gràcies a la procedència no catalana del copista.

2. El *Llibre dels fets* presenta una sèrie de trets gràfics i morfosintàctics (,-ix-' intervocàlica, diftong ,-eit', tancament de la ,e' pretònica en ,i', ,son'/,seu' per ,llur', ,dos' per ,dues', etc.), comuns, en diverses proporcions, a H i C, que en confirmen l'origen occidental. Coromines encerta en afirmar que el lèxic de l'obra està «molt tenyit de termes de Ribagorça i les comarques totes que confinen amb Aragó». No es tracta solament de mots poc coneguts com ,sas' o ,arch de Sent Joan', localitzats en aquestes terres, i d'aragonesismes més o menys catalanitzats com ,trebello' o ,trehudament', que potser també hi havien penetrat, sinó també de variants formals, com ,corell' o ,oroneta', que han conservat allà les formes més antigues, mentre que en la resta del català occidental han evolucionat, ja des del segle XIV, a d'altres formes, com ,cairell' o ,aurineta', més d'acord amb la resta del català del Principat (així, Bernat Metge ja utilitza ,oreneta').

3. Vista la biografia de Juan de Barbastro, hem de descartar que hagués substituït en la còpia oficial del *Llibre dels fets* de 1380 uns mots o unes variants com ,breçol', ,cayrell', ,dimars', ,empres', ,vuy', ,oreneta' o ,arch de Sent Martí', presents a H, per ,breç', ,corell', ,dimarts', ,mamprès', ,huy', ,oroneta' o ,arch de Sent Joan', els quals, en gran part, devia desconèixer pel seu caràcter occidental i extremoccidental. Encara que certes preferències lèxiques s'han de posar en relació amb «l'ambientació geogràfica i històrica dels fets narrats», això no es dona en un bon nombre de

casos. El més marcat és potser l'ús del sintagma extremoccidental ‚arch de Sent Joan‘, usat en un context marítim. S'haurà, doncs, de revisar la hipòtesi de la migració lèxica per a explicar els occidentalismes del *Llibre dels fets*.

4. Si fins ara s'havia insistit en l'ús dels aragonesismes i en el poliglotisme del *Llibre dels fets*, o en el tipus de cultura que reflecteix la crònica, com a prova de l'autoria reial, l'anàlisi de les opcions gràfiques, morfosintàctiques i lèxiques que hem apuntat reflecteix el tipus de català que Jaume I va aprendre en la seua infantesa i adolescència i, per tant, corroboren la intervenció personal del rei.

Cal remarcar, finalment, que aquestes observacions, que no s'adiuen amb les de Bruguera, no haurien estat possibles sense el rigor de la seua edició crítica del *Llibre dels fets* i sense els suggeriments de les seues pròpies interpretacions.

BIBLIOGRAFIA

- ALTISENT, Agustí (1974), *Història de Poblet*, Espluga de Francolí, Abadia de Poblet.
- ALTURO, Jesús (1998), *Un altre manuscrit del Llibre dels fets del rei En Jaume*, dins «Arxiu de Textos Catalans Antics» (ATCA), XVII, 490-506.
- ASPERTI, Stefano M. (1982), *Indagini sull'Libre dels feyts di Jaume I: Dall'originale a l'archetipo*, *Romanistisches Jahrbuch*, 33, 269-286.
- ASPERTI, Stefano M. (1984), *La tradizione manoscritta del Libre dels feyts*, dins «Romanica Vulgaria. 7. Studi Portoghesi e Catalani», 83, 107-167.
- BRUGUERA, Jordi ed. (1991), *Llibre dels fets del rei En Jaume*. I. *Estudi filològic i lingüístic i vocabulari integral*, II. *Text i glossari*. Barcelona, Editorial Barcino.
- BRUGUERA, Jordi (1996), *La Crònica de Jaume I: projecció filològica i lingüística*, dins «Miscel·lània Germa Colón», VI, Montserrat: PAM, 5-15.
- BRUGUERA, Jordi, *El vocabulari del Llibre dels fets del rei En Jaume* (1999). València-Barcelona, Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana (IIFV) i PAM.
- BUESA OLIVER, Tomás, *Nombres del arco iris en los Pirineos*, dins «Homenaje a Alvaro Galmés de Fuentes», vol. III, Madrid, Gredos, 25-39.
- CASANOVA, Emili (1990), *L'evolució del sistema palatal català: una interpretació*, dins «A Sol Post», 1, 45-62.
- COLL, Miquel ed. (1949-1951), *Bernat Desclot. Crònica*. 5 vols. Barcelona, Ed. Barcino.
- COLÓN, Germà (1976), *Elementos constitutivos del español: Catalanismos*, dins *Enciclopedia Lingüística Hispánica*, II. Madrid, Consejo Superior de Investigaciones Científicas, 193-208.
- COROMINES, Joan (1971), *Lleures i converses d'un filòleg*, Barcelona, Club Editor.
- COROMINES, Joan (1976), *Entre dos llenguatges*, vol. I, Barcelona, Curial.
- COROMINES, Joan (1980-1991), *Diccionari Etimològic i Complementari de la Llengua Catalana* (DECat), 9 vols., Barcelona, Curial-Caixa de Pensions.
- FERRANDO, Antoni i ESCARTÍ, Vicent J. (1995), *Introducció a Llibre dels fets de Jaume I*. Catarroja-Barcelona, Editorial Afers, 7-26.

- GIMENO, Francisco M. (1995), *Copistas y 'committenza' de manuscritos en catalán (siglos XIV-XV)*, dins E. CONDELLO i G. DE GREGORIO eds., *Scribi e colofoni. Le sottoscrizioni di copisti dalle origini all'avvento della stampa*. Spoleto, Centro Italiano di Studi sull'Alto Medioevo, 167-185.
- GULSOY, Joseph (1993), *Estudis de gramàtica històrica catalana*, València-Barcelona, IFV-PAM.
- JAUME I, *Llibre dels fets*, v. BRUGUERA, J. ed.
- MARTÍ CASTELL, Joan (1970), *Contribució a l'estudi del dialecte occidental*, Tarragona, Diputació Provincial.
- MARTÍ MESTRE, Joaquim (1994), *El Libre de Antiquitats de la Seu de València. Estudi i edició*, 2 vols., II. València-Barcelona, IIFV i PAM.
- MONTOLIU, Manuel (1917), *Sobre la redacció de la Crònica d'En Jaume I*, dins «Estudis Romànics (llengua i literatura)», 2, IX. Barcelona, Institut de la Llengua Catalana, 32-55.
- PUJOL, Josep M. ed. (2001), *¿Cultura eclesiàstica o competència retòrica? El llatí, la Bíblia i el rei En Jaume*, dins «Estudis Romànics», XXIII, 147-172.
- RASICO, Philip D. (1982), *Estudis sobre la fonologia del català preliterari*, Barcelona, Curial i PAM.
- RASICO, Philip D. (1983), *Estudi fonològic i complementari de la Crònica de Bernat Desclot (Ms. 486 de la Biblioteca de Catalunya)*, dins «Actes del Tercer Col·loqui d'Estudis Catalans a Nord-Amèrica (Toronto, 1982)». Montserrat, PAM, 35-51.
- RASICO, Philip D. (1993), *Estudis i documents de lingüística històrica catalana*, Barcelona, Curial.
- RIERA, Jaume (1982), *La personalitat eclesiàstica del redactor del Libre dels feyts*, dins «Actas del X Congreso de Historia de la Corona de Aragón», vol. III-V, 575-589.
- RIQUER, Martí (1964), *Història de la literatura catalana*, I. Esplugues de Llobregat, Ed. Ariel, 394-429.
- RUBIÓ i LLUCH, Antoni (1907-1921), *Documents per l'història de la cultura catalana medieval*, 2 vols., Barcelona, Institut d'Estudis Catalans.
- SÁNCHEZ ADELL, José (1991), *Sobre el sas de Castelló*, dins «Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura», LXVII, 1-13.
- SOLDEVILA, Ferran (1971), *Les quatre grans Cròniques*. Barcelona, Ed. Selecta.
- VENY, Joan (1971), *Regiment de preservació de pestilència de Jacme d'Agramont segle XIV. Introducció, transcripció i estudi lingüístic*, Tarragona, Diputació Provincial. [Edició ampliada i revisada, Lleida, Universitat, 1999]
- VENY, Joan (1982), *Els parlars catalans*, Mallorca, Editorial Moll.
- VENY, Joan (1986), *Introducció a la dialectologia catalana*, Barcelona, Enciclopèdia Catalana.
- VENY, Joan (1993), *Dialectologia filològica*, Barcelona, Curial-PAM.